

Mavzu: FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI BOSQICHLARI: II QISM. SHARQ FALSAFASI

Ma‘ruzachi: falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) –
Baxranov Lazizjon Erkinovich

Adabiyotlar ro'yxati

1. Madayeva Sh.O. Falsafa. – T.: «Mumtoz so'z», 2019.
2. Shermuxamedova N.A. Falsafaga kirish. (O'quv qo'llanma). – T.: 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023. – 415 б.
4. Фалсафа қисқача изоҳли луғат. – Т.: «Шарк», 2004.
5. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004.
6. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. – Тошкент: Noshir, 2013.

Reja

1. Oʻrta asr Islom falsafasidagi asosiy oqimlar.
2. Tasavvuf va uning falsafiy mohiyati.
3. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo Uygʻonish davri falsafasi.
4. XIV-XVI asrlarda Amir Temur va temuriylar davri falsafasi.
5. Turkistonda XIX asr oxiri, XX asr boshlarida ijtimoiy-falsafiy, maʼrifiy fikrlarning rivojlanishi.

ISLOM FALSAFASIDA SHAKLLANGAN YO‘NALISH VA OQIMLAR

Yo‘nalishlar (toifalar)	Asosi oqimlar	Asoschilari yoki mashhur vakillari
Kalom ilmi (Mutakallimlar)	Ash‘ariya (shofiylar) Moturidiya (hanafiylar)	Abul Hasan al-Ash‘ariy (873-935) Al-Moturudiy (870-944) Abu Hamid al-G‘azzoliy (1058-1111)
Mu‘tazilachilar (ajralganlar)	Faylasuflar	Vosil ibn Ato (699-748) Yoqub ibn Isoq al-Kindiy (800-879) Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144)
Tasavvuf (sufiylar) ta‘limoti	Yassaviya Kubraviya Naqshbandiya	Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband

Mutakallimlar

Islom dini falsafasidagi kalom ilmi tarafdorlari.
Mutakallimlar islom dini aqidalarini nazariy-falsafiy
jihatdan asoslashga harakat qilgan

Abu Hamid al-G'azzoliy (1058-1111)

U o'z asarlarini mu'taziliylar (ular aqlga tayanganlar) ning yo'ldan ozganini asoslash uchun va islomni zaiflashtirishga qarshi yozgan.

U Forobiy va ibn Sinolarning Aflotun va Arastu ta'sirida qolganliklarini, ularga ergashganliklarini tanqid qilib, «Faylasuflarga qarshi» nomli asarini yozgan.

Mo'taziliylar (ar. – ajralganlar)

Sunniylikka muxolif sifatida ajralib chiqqan oqim.

Ular antik falsafa uslub va tushunchalarni ilohiyatga tatbiq qilib, aqidaparastlikni inkor qilishga urunganlar.

Islom ta'limotini aql-idrokka mos talqin etishni ilohiyat asoslaridan biri, deb e'tirof etganlar.

Yoqub ibn Isoq al-Kindiy (800-879)

Falsafaning arabcha
terminlarini ishlab chiqdi

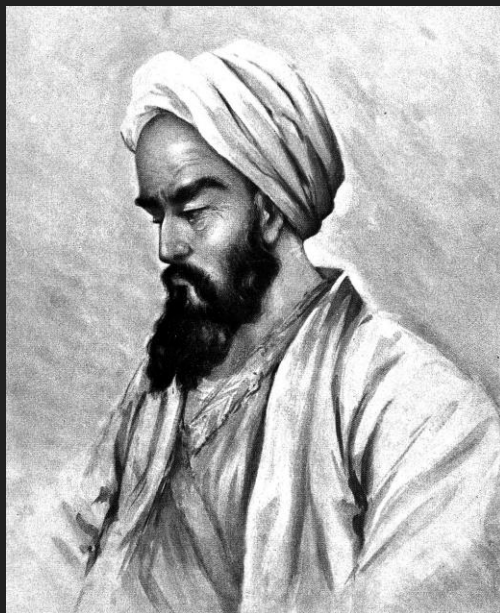
Falsafiy lugʻat va fanlar
tasnifini yaratdi

Falsafa – narsa va hodisalarning mohiyatini, asosiy
sabablarini tekshiradi, noma'lum haqiqatning sababini
topish orqaligina, uning mohiyatini bilish mumkin.

Abu Bakr ar-Roziy (864-925)

Real dunyo beshta azaliy boshlang'ich: **materiya, makon, zamon, jon va Xudodan iboratdir.**

Xudoni dunyoni yaratuvchi emas, boshqaruvchi kuch, deb tasavvur qiladi.

Abu Bakr ar-Roziy

U Islom dini aqidalarini tanqid qiluvchi 2 ta asar yozgan:

- “Dinlardagi ziddiyat”;
- “Soxta payg‘ambarlar nayrangi”

Abu Nasr Muhammad Farobiy (870-950) Forobiy - Musulmon Sharqida Aristoteldan keyingi “Ikkinchi ustoz”, ya’ni “Ikkinchi Aristotel” nomiga muyassar bo‘lgan yirik faylasuf va alloma olim bo‘lgan. Uning falsafa va ilmlarning turli sohalariga oid 160 dan ziyod asarlari bo‘lib, ularni ikki qismga: birinchisi – qadimgi yunon faylasuflari va tabiatshunoslari asarlariga sharhlar, ikkinchisi – ilmning turlii sohalariga bo‘yicha yozilgan mustaqil asarlarga bo‘lish mumkin.

Forobiy Ibn Sino va boshqa islom falsafasi namoyondalari singari borliqni ikki qismga ajratgan. Birinchisi: Xudo – vojib-ul-vujud, ya'ni zaruriy vujud, olamning, butun borliqning sababi, mohiyati. Ikkinchisi: olam, tabiat, inson – mumkin-ul-vujud, ya'ni vojib-ul-vujudning oqibati.

Forobiy borliqni 6 pog'onaga bo'lgan:
birinchi pog'ona – **birinchi sabab** – Olloh, **ikkinchi pog'ona** – osmoniy jismlar, **uchinchi pog'ona** – faol aql, **to'rtinchisi** – jon, **beshinchisi** – shakl, **oltinchi, eng quyi** – materiya. Bu bosqichlar o'zaro sabab va oqibat shaklida bog'langan.

Ibn Sino – Sharqda u “Shayx-ur-rais” (“olimlarning boshlig‘i”) nomi bilan mashhur bo‘lgan.

Ibn Sino o‘zining falsafiy qarashlarida vujudni ikkiga: zaruriy vujud - vujudi vojib va vujudi mumkinga ajratdi.

Zaruriy vujud hamma mavjud narsalarning boshlang‘ich birinch sababi — Ollohdir. Undan kelib chiquvchi boshqa narsalar vujudi mumkindir. Vujudi vojib — yakkalikni, vujudi mumkin ko‘plikni ifodalaydi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) deyarli barcha fan sohalarida samarali ijod etgan Sharqning buyuk qomusiy olimidir. U yaratgan 152 asaridan 28 tasi bizgacha etib kelgan. U Yer shari globusini yasagan, Yerning o'z meridiani bo'yicha harakat tezligini, Yer shari hajmining o'lchamlarini hisoblab chiqqan.

Koinotdagi sayyoralar o'zaro tortishish kuchiga ega bo'lib, og'irroqlari markazga ko'proq tortiladi, degan g'oyani birinchi bo'lib aytgan. Yerdan tashqari olamda yana boshqa dunyolar borligi to'g'risidagi fikrni ham ilgari surgan.

Beruniy ta'limotiga ko'ra, olam xudo tomonidan yaratilgan va unga azaldan mavjud qonunlar berilgan. Shu qonunlar tufayli tabiat harakat qiladi. Materiya, ya'ni havo, tuproq, olov, suv — atomlaridan tashkil topgan va u ababdiy mavjud.

Beruniy bo'shliqning mavjudligini inkor etgan. Dunyodagi barcha narsalar harakatda bo'ladi. Sababi — materiya o'zining tabiiy ichki qarama-qarshilik kuchiga ega. Masalan, issiqlik va sovuqlik, namlik va quruqlik va h.k

Ibn Rushd (1126-1198) – “ikki haqiqat nazariyasi” asoschisi

U o‘z qarashlarida Xudoning mavjudligini e’tirof etsa-da, dunyoni Xudo yaratmagan, uning ibtidosi ham, intihosi ham yo‘q deydi.

Uning fikricha, materiya benihoyat abadiy va azaliy bo‘lib, moddiy dunyoda faqat zaruriyat hukm suradi, Xudo ham shu zaruriyatga bo‘ysunadi

Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144)

Din bemorlar uchun yaxshi dori, falsafa esa aqli rasolar uchun ozuqadir.

Har qanday mushkul ish aql egalari tufayli isloh qilinur, chunonchi, yeru ko‘k faqat o‘z tegrasi atrofida aylanar.

Soʻfiylik taʼlimoti

Axloqiy qoidalar,
turmush talablarining
yigindisi sifatida 7-a.
oxiri va 8-a. boshlarida
vujudga keldi.

Soʻfiylar fikricha, inson nafsga erk bermasligi, jilovlay
olishi zarur. Nafs va gazab kushandasi — bilim. Faqat
bilim insonni har qanday nomaʼqulliklardan xoli qiladi.

Yassaviya tariqati maqsadi

– Odamlar diliga muhabbatni
singdirish, muruvvat va rahmdillik,
yetimparvarkik, halollik g'oyalarini
yoyish edi

– Yassaviyning tarbiya usuli – zikr, chilla va
karomat ko'rsatish hamda bevosita odamlar
qalbiga ta'sir etish edi

Kubroviya tariqati mohiyati

- 1) Tavba.
- 2) Parhez.
- 3) Xudoga tayanish.
- 4) Qanoat.
- 5) Uzlat.
- 6) Zikr.
- 7) Qalbni Ollohga burish.
- 8) Sabr.
- 9) Idrokiy tafakkur.
- 10) Rizo.

Bilim asosida dunyoni anglash orqali
Ollohni anglashni o'rgatgan.

Naqshbadiya tariqati maqsadi

Xilvat dar anjuman (jamoat ichida xilvat qurish). Bu yo'l uzlatga chekinmasdan, odamlar ichida yurish

Ollohnı dilda saqlash, shariat va tariqatni birga olib borish, o'z-o'zini doimiy ravishda nazorat qilib turish, ulug'larning qabrini ziyorat qilish, xokisor bo'lish, manmanlik, xudbinlikni tark etish, faqirlik orqali ilohiy ulug'likka erishishdir.

IX-XII asrlarda falsafaning yuksak cho‘qqiga ko‘tarilishi

Uyg‘onish – fransuzcha
«Renaissane»
so‘zidan olingan.

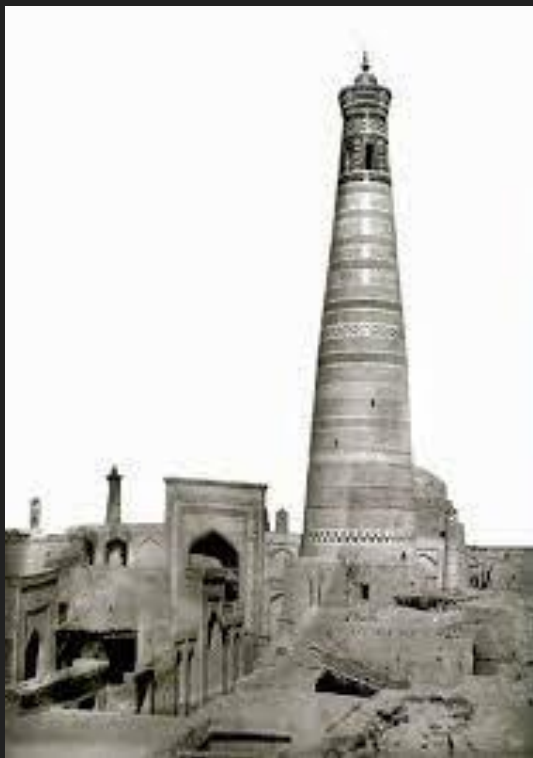
Italiyalik yozuvchi
J.Bokkachcho

boshqa bir italiyalik musavvir
Jotto ijodiga nisbatan qo‘llagan

Markaziy Osiyodagi **ilk Uygʻonish davri**

Uygʻonish davri (IX-XII asrlar) xususiyatlari

1. Dunyoviy ilmlarga intilish, ilm-fan natijalarini inson manfaatlariga xizmat qildirish.
2. Kashfiyotlarning yuzaga kelishiga zamin yaratilish.
3. Diniy-falsafiy aqidalar bilan komil insonni tarbiyalash masalasini uygʻunlashtirish.
4. Oldingi madaniy anʼanalardan foydalanish.

Uygʻonish davri madaniyatiga xos xarakterli tomonlar

— koinotning vujudga olamning tuzilishi, modda va ruhning xususiyatlari kabi umumiy ilmiy masalalarga qiziqish;

— insonni koinotni Yaratuvchining eng oliy mahsuli deb baholash;

— axloq-odobni inson tarbiyasining asosiy maqsadlaridan deb bilish;

— mustahkam davlatchilik, maʼrifatli podshoh gʻoyasi.

Xorazm Maʼmun akademiyasi

1. Yunon olimlarining ilmiy merosi o'rganildi

2. Buyuk ipak yo'li
orqali madaniy aloqalar
o'rnatildi

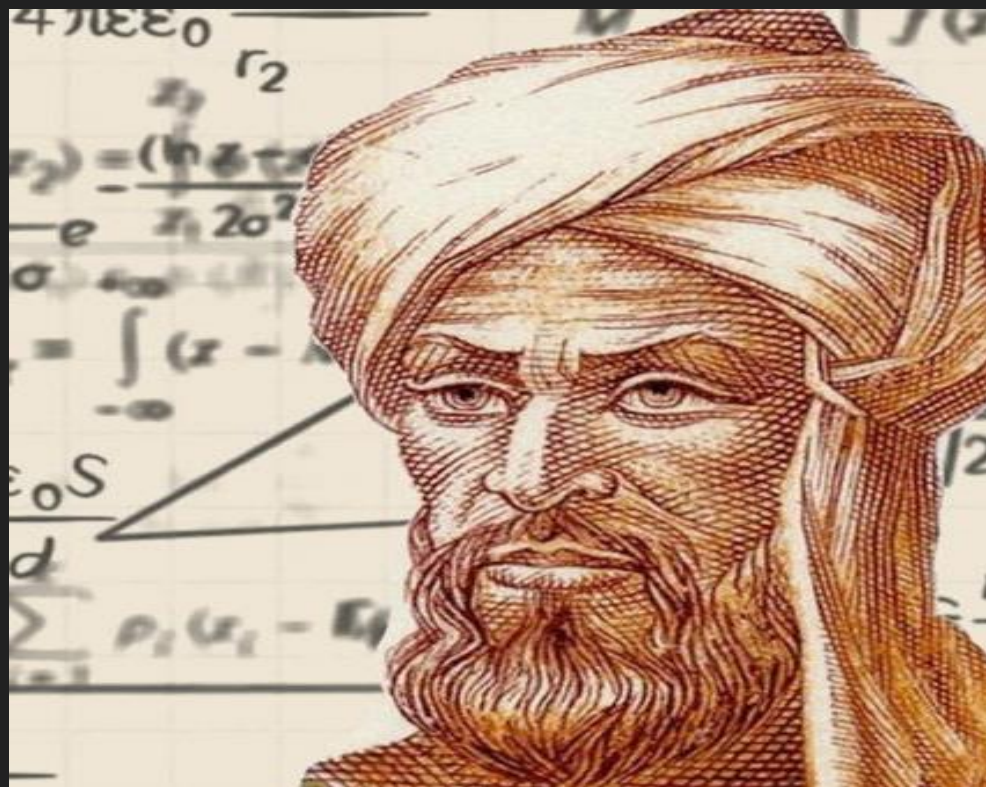
3. Badiiy adabiyotda ham
turkiy, fors, arab tillarida
ijod qilindi

4. Tasavvuf ta'limoti: Hamadoniy, Kubro, Yassaviy, G'ijduvoniy

Uygʻonish davri fani va falsafasining yorqin sahifalari

- Imom Buxoriyning din ilmiga oid jasoratlari
- Al-Xorazmiyning matematik kashfiyot va ixtirolari
- Forobiyning koʻp qirrali ilmiy faoliyati
- Beruniyning kashfiyotlari
- Ibn Sinoning tibbiyot, falsafa va mantiqqa oid ishlari

Amir Temur va temuriylar davri falsafasi

1. Amir Temur (1370-1405) tomonidan markazlashgan davlatning barpo etilishi

Shohrux Mirzo,
Mirzo Ulug‘bek
Husayn Boyqaro

Temur «Tuzuklar»idan:

«...Agar kasbu hunar va ma'rifat ahllaridan bo'lsa, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin.

...Sarmoyasi qo'lidan ketib qolgan savdogarlarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olish uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilsin...

Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tikin uchun zarur urug' va asbob tayyorlab berilsin».

Me'morchilik

Samarqandda Bibixonim,
Ko'ksaroy masjidi, Shohizinda
maqbarasi;

Kesh (Shahrisabz) shahrida
Oqsaroy;

Bog'i Shamol, Bog'i Dilkusho, Bog'i nav, Bog'i
ChinSamarqand atrofida or kabi bog'lar; Amudaryo va
Sirdaryoga ko'priklar, karvon saroylari, rabotlar qurdirildi,
ko'plab madrasa va xonaqoh, hammomlar barpo qilindi.

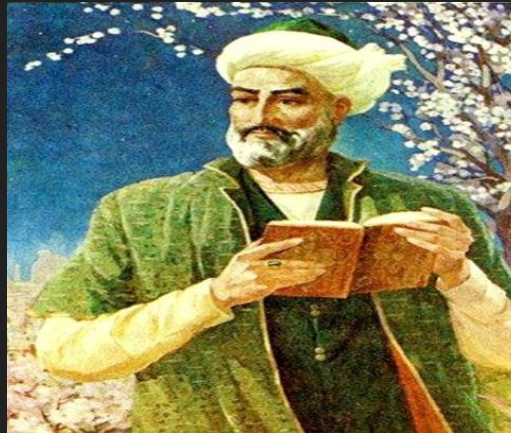
Ulug'bek davrida Samarqandda 1417-1420-yillarda ulkan madrasa, shu yillarda Buxoroda, 1432-1433 yillarda G'ijduvonda madrasalar barpo qilindi. Bulardan tashqari, Ulug'bek Temur davrida qurila boshlagan Bibixonim masjidi, Go'ri Amir maqbarasini qurib bitkazdi. Lekin bu davrdagi eng nodir me'morchilik san'ati namunasi — bu Ulug'bekning falakiyot rasadxonasidir.

Hirotda «Dorushshifo» shifoxonasi, Qurbon Shayx, Feruzshoh, Chaqmoq Shoh, Alayh Ko'kaldosh madrasalari, «Bog'i bayt ul-imom», «Bog'i xamsa oroyi» kabi bog'lar bunyod etildi.

Tarixchi Xondamirning yozishicha Husayn Boyqaro davrida Xurosonda 40 ga yaqin inshootlar vujudga kelgan.

Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy va Mirzo Boburning ilmiy-ijodiy merosi

Markaziy Osiyoda qadimgi yunon va hind olimlarining falakiyot, riyoziyot, tibbiyot, kimyo va boshqa fan sohalaridagi tadqiqotlari keng tarqaldi.

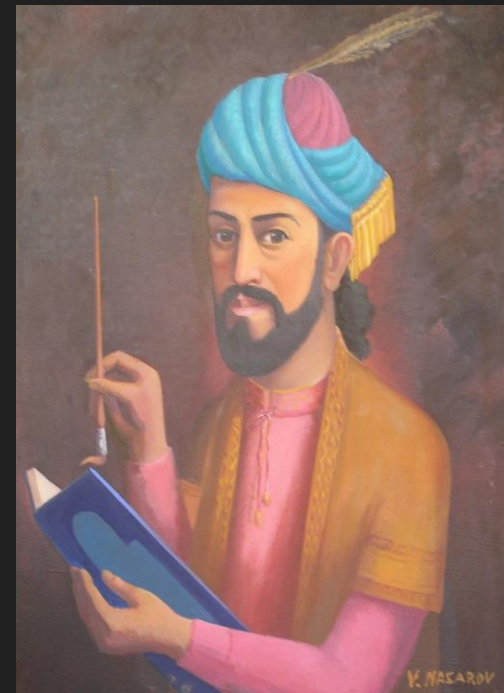

Hirot Nafis san'at akademiyasi

Samarqand, Hirotida musavvirlikning mohir ustalari paydo bo'ldi.

«Sharq Rafaeli» deb tanilgan Kamoliddin Behzod o'z ijodi bilan butun Sharq, Ovro'poda mashhur bo'ldi.

Xattotlik va muqovasozlik ham taraqqiy etib, yangi uslublar paydo bo'ldi. Masalan, Mir Ali Tabriziy xattotlikning nasta'liq uslubini ixtiro qildi.

Temur va Temuriylar davridagi yuksalishning umumiy omillari

1. Siyosiy-ijtimoiy omil.

2. Iqtisodiy omil.

3. Ilmiy-ma'naviy boyliklaridan keng foydalanildi.

4. G'oyaviy omil – naqshbandiya ta'limoti.

Jadidlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari

E'tiboringiz uchun katta rahmat!